

Семко Н. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін
Львівського навчально-наукового інституту
ДВНЗ «Університет банківської справи»

Городецька Н. Г.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Львівського національного аграрного університету

Гавришків Н. Б.,
старший викладач кафедри іноземних мов
Львівського національного аграрного університету

ТЕРМІН: ЙОГО ЗНАЧЕННЯ, СМИСЛ І ПЕРЕКЛАД

Анотація. У статті йдеться про значення і смисл терміна, визначення семантичного інваріанта терміна й інваріанта його форми. Проаналізовано погляд термінологів на природу терміна, обґрунтовано семантичну двоплановість терміна, виявлено механізм номінації спеціальних понять у різних мовах і механізм їх перекладу. Розглянуто сутність, місце і відношення терміна з іншими поняттями в системі понять конкретної науки чи техніки.

Ключові слова: термін, терміносистема, науково-технічна сфера, номінація, спеціальні поняття, інваріант, значення, смисл, полісемія, смислорозпізнавальні ознаки.

Постановка проблеми. На відміну від закордонної, вітчизняна лінгвістика приділяє вченню про термін і терміносистему значну увагу. Вивчення спеціальної лексики, її походження, форми, функціонування, способів утворення, упорядкування та використання займає одне з чільних місць у лінгвістиці. Це спричинено особливою роллю термінології як сукупності термінів у системі наукового знання, оскільки термін – це слово особливе. Зберігаючи свій мовний характер, він є частиною галузі науки і техніки і виконує функцію номінації спеціальних понять.

Питання становлення науково-технічних термінів і їх упорядкування на основі визначених правил здавна привертало увагу вчених [9, с. 869]. У їх працях відзначено недоліки терміна і висунуто низку вимог до нього, а саме: точність, стислість, системність [5, с. 18–22, 72–75]. Згодом стали звертати увагу на характер терміна як мовної одиниці. На перший план вийшло питання: що таке термін, яка його природа? Базові підходи до вивчення терміна і термінології у вітчизняній лінгвістиці засновані на дослідженнях Д.С. Лотте, Б.Н. Головіна, Т.Р. Кияка та інших мовознавців, які вважають, що основним елементом термінології як складової частини будь-якої терміносистеми виступає термін. Поза тим і досі немає загально визначених рішень основних суперечок стосовно терміна, хоча було чимало найрізноманітніших спроб дати йому визначення. Зокрема, немає одностайного погляду на проблему багатозначності терміна, наявності термінів-синонімів тощо [8, с. 114].

Мета статті полягає в обґрунтуванні семантичної двоплановості терміна, що передбачає виконання таких завдань: визначення семантичного інваріанта терміна й інваріанта його

форми, виявлення механізму номінації спеціальних понять у різних мовах і, відповідно, їх перекладу.

Виклад основного матеріалу. Ми виходимо з того, що термін – це насамперед слово і, як і всяке слово, він має план вираження і план смислу. Основною відмінною рисою терміна є його семантичний смисл – спеціальне науково сформульоване поняття, яке включає у себе всі наявні ознаки, що визначають його сутність, місце і відношення з іншими поняттями в системі понять науки чи техніки. У зв'язку з цим важко погодитися з думкою, що деякі терміни мають приблизне, розпливчасте значення [7, с. 129; 10, с. 114]. Подібна ситуація можлива лише в тих науках, які перебувають на стадії становлення і ще не мають загально визначеного визначення відповідних понять. Це не означає, що всім термінам властива розпливчастість і неточність. Така позиція підтримується й іншими дослідниками. Власне своєю точністю термін слугує пізнавальним цілям. Комунікативна функція терміна є похідною, оскільки неможливо оперувати яким-небудь поняттям, не пізнавши його суті. Термін завжди настільки точний, наскільки точно визначено в науці відповідне поняття.

Семантичний смисл терміна визначає його другу, похідну особливість – системність: термін завжди є елементом системи термінів у плані вираження й елементом системи понять науки у плані змісту. Саме системність терміна є однією з основних характеристик терміна. Цих двох особливостей терміна достатньо, щоб відрізнити термін від нетерміна. Спроба деяких «старих» наук (медицини, юриспруденції, геометрії та ін.) відмежувати термін за допомогою плану вираження – шляхом використання лексем із класичних мов – виявилися марними. Терміноелементи з класичних мов також неоднозначні, як і автохтонні слова. Наприклад, *морфологія* (у лінгвістиці та біології), *радикал* (у хімії, математиці, політиці).

Термінами можуть стати і найбуденніші слова. Наприклад, слова *хліб*, *мука*, *дріжджі* стають термінами з науково визначеними поняттями в системі термінів пекарства, слова *мати*, *батько*, *сестра*, *брат* – у системі термінів родинних зв'язків. Отже, відмінність терміна від нетерміна лиш за планом вираження і навіть за самим змістом неможлива, оскільки термін, як справедливо стверджує Р.Г. Піотровський, – це функція,

вид вживання лексичної одиниці, а не сама одиниця як така [8, с. 29]. Тому терміном може стати будь-яке слово чи словосполучення, якщо його значення включено в певну достатньо чітко окреслену систему понять, яка належить до певної систематизованої предметної сфери, що відображає певну ділянку об'єктивної дійсності.

Терміном у плані вираження користуємося не лише у пізнавальних цілях для номінації відповідного поняття, але й в чисто комунікативних цілях у процесі оперування поняттям як уже відомим і пізнаним об'єктом із вичерпного переліку певної кількості понять / об'єктів. У такому разі слово-термін використовується вже не в когнітивній, а в номінативній функції і у зв'язку з тим стає номенклатурною одиницею. Використання тієї ж лексичної одиниці за межами певного переліку понять / об'єктів у галузі переводить ту ж лексичну одиницю у розряд звичайних комунікативних одиниць – слів [3, с. 98]. Отже, кожне повнозначне слово може перейти в розряд термінів, а тоді – в число номенклатурних одиниць. Кожен термін, у свою чергу, може стати номенклатурною одиницею і загальноживаним словом, як, наприклад, *трактор, сівалка, комбайн* – терміни у системі термінів механізації фермерських господарств, номенклатурні одиниці – у переліку назв наявної техніки у господарстві і звичайні слова, які використовуємо у комунікативних цілях. Ще приклад: *транзистор* – термін, номенклатурна одиниця у схемі, слово у звичайному акті мовлення.

Особливої уваги завжди вимагало питання про багатозначність термінів, яке залишається і досі на порядку денному. Ще Д.С. Лотте вважав точність і однозначність терміна основними його відмінними ознаками. Згодом, до прикладу, В.Н. Головін вважав ці особливості тимчасовими, а семантичні межі терміна – змінними [1, с. 5].

Оскільки термін – це слово, то і питання полісемії терміна треба розглядати в контексті полісемії слова. Чи може мовний знак бути багатозначним? Асиметрія мовного знака (один план вираження і декілька планів змісту) неможлива, зокрема, у контексті співвідношення форми і змісту: кожен окремий зміст повинен мати свою форму вираження, а кожна форма повинна мати свій зміст. Отже, різний зміст не може мати одну і ту ж форму вираження, а одна і та ж форма не може виражати різний зміст. Наприклад, *bow* (поклін) і *bow* (лук), *file* (підшивка документів), *file* (файл у комп'ютері), *file* (колона людей), *file* (черга), *order* (порядок, послідовність), *order* (заведений порядок), *order* (регламент), *order* (наказ), *order* (замовлення) різні за своїм змістом. Але яким чином цей різний зміст виражається одною матеріальною формою? Одне з двох: або ми повинні визнати форми різними, що суперечить здоровому глузду, або ж визнати зміст ідентичним, що ще далі від істини. Оголосити ці слова різними лексико-семантичними варіантами (далі – ЛСВ) не означає дати відповіді на поставлене запитання про симетрію мовного знака, оскільки варіантами є лише різний зміст, а форма залишається інваріантною. Отже, необхідно шукати семантичний інваріант і в різному змісті. Виявивши його і з'єднавши з інваріантною формою, можна відновити симетрію мовного знака, тобто одно-однозначне співвідношення форми і змісту [11, с. 72].

На думку деяких авторів, виявити спільне (семантичний інваріант) у різних ЛСВ одного і того ж слова неможливо, бо його немає. У такому разі виникає питання: як з'являються різні ЛСВ, яким чином одна і та ж форма з певним змістом з'єднується з цілком іншим змістом, який не має нічого спільного

з попереднім? Традиційним способом протиставлення різного змісту слів типу *коса* «1) волосся, сплетене в одне пасмо, 2) довгий вигнутий ніж на довгій ручці для зрізування трави, злаків тощо, 3) вузька смуга землі, що йде від берега» справді неможливо виявити нічого спільного, бо тут на перший план виходять тільки відмінності. Звідси і слова-омоніми – *коса 1, коса 2, коса 3*. Тут можемо говорити про відмінності філологічного і нефілологічного підходів до інтерпретації: філолог зіставляє різні об'єкти (волосся, землю, сталь), названі одним словом і вважає їх різними значеннями слова або ж різними словами, тобто омонімами; нефілолог зіставляє однорідні об'єкти. Він називає *землю* словом *коса* не для того, щоб відрізнити землю від волосся, а для того, щоб відрізнити цю конфігурацію землі від всяких інших можливих конфігурацій землі. Не всяку землю називають словом *коса*, а лише вузьку довгу смугу землі, що відходить від берега, тобто ту, яка за основними ознаками збігається з вузьким довгим пасмом волосся. Отже, різні субстанції – волосся, земля, сталь – мають спільні ознаки структури – вузькість, видовження і з'єднання з основною масою [11, с. 93]. Саме ці ознаки виявилися комунікативно-релевантними, тобто необхідними для спілкування, для називання інших об'єктів, що мають ці ознаки структури. Мовець абстрагував помічені ним ознаки і, помітивши їх в інших субстанціях – землі, сталі, – дав їм ту ж назву.

До речі, англійські мовці сприйняли ці субстанції по-своєму, вони назвали їх різними словами, а вузьку видовжену смугу землі, що йде від берега, назвали *tongue* (*язик*), що повторює уже названі ознаки – вузькість, видовження і з'єднання з основною масою. Якщо йти за логікою зіставлення субстанцій, то такі англійські слова, як *mower, reaper, cleaner, digger*, що означають і машину, і людину, також треба вважати омонімами, адже машини і люди справді дуже різні об'єкти. Але зіставляючи всі машини, виявляємо, що функції у них різні, як і в людей, котрі виконують ці функції. Отже, назвавши і машину, і людину однаковою мовним знаком, мовець виділив спільну для них ознаку – функцію, яку покладено в основу номінації двох різних об'єктів [2, с. 115].

Зі сказаного випливає, що, по-перше, не всі суттєві ознаки структури вихідного об'єкта / поняття виявляються комунікативно релевантними. Ознака сплетеності, наприклад, істотна для коси (волосся), виявилася нейтралізованою іншою субстанцією і втратила свою смислорозпізнавальну функцію. По-друге, комунікативно релевантні ознаки структури вихідного поняття, абстраговані від ознак вихідної субстанції та скріплені однією матеріальною формою, складають спільний семантичний компонент – інваріантне значення слова у плані системи мови, по-третє, актуалізуючись у плані мовлення, інваріантне значення слова всім своїм набором комунікативно релевантних ознак – сем чи різними кількісно-якісними комбінаціями – називає і тим самим наділяє нові об'єкти своїми диференційними ознаками для виділення названого поняття / об'єкта з класу йому подібних, породжуючи таким чином різні смисли вживання слова в мовленні [12, с. 99].

Позаяк українське слово *коса* чи англійські слова *mower, reaper, cleaner, digger* у всіх випадках свого вживання актуалізують все ті ж семи свого інваріантного значення, то ніяких змін значення цих слів не відбувається, не кажучи вже про виникнення різних слів-омонімів. Породжуються лише різні смисли вживання цього слова на відповідно різних субстанціях зі спільними ознаками структури.

Спільний компонент різних семантичних змістів одного і того ж слова / терміна, тобто інваріант, встановлено. Відновлено начебто і симетрію мовного знака. Але це не зовсім так, позаяк план вираження також мінливий, варіативний, бо існує дві основні матеріальні форми – звукова і графічна, кожна з них може мати і має різні варіанти виконання, які зазвичай зводимо до однієї. Яким чином? Все розмаїття матеріальних форм мовного знака узагальнюється шляхом абстрагування ознак структури від ознак субстанції: з якого б матеріалу і якого б розміру і кольору не була виконана літера С, вона залишається такою, допоки кільце розірвано. Досить з'єднати його справа – і буде інша літера. Отже, визначальними тут є інваріантні ознаки структури, а ознаки субстанції – змінні. Зв'язок інваріанта форми з інваріантом значення як елементом системи мови створює ідеальний симетричний двосторонній мовний знак.

Виділення і відмежування власного інваріантного значення терміна як мовного знака в плані системи мови від його різних смислів, у т. ч. і термінованих понять у різних терміносистемах (*морфологія* у лінгвістиці і біології) в плані мовлення дає змогу розкрити мовний механізм породження різних смислів одним інваріантним значенням у межах однієї мови і позначити тотожні смисли, у т. ч. і терміновані поняття, різними (невідповідними) словами-термінами в двох різних мовах. Наприклад, *головку циліндра* англійці називають *cylinder head*, тим же словом називають і: *гідролінійний напір (delivery head)*, *щуп-індикатор (detecting head)*; або *крок ланцюга* названо *chain pitch*, тим же словом названо *щілину (під плугом) плуга (plow pitch)*. Це можна пояснити тим, що у процесі пізнання об'єктів стає можливим виділити спільні ознаки у різних об'єктах / поняттях і за ними називати їх одним і тим же словом, в інваріантному значенні якого зафіксовані ці ознаки як компоненти-семи, а також різні ознаки у тотожних об'єктах. В основу номінації одного і того ж поняття різними мовами можуть бути покладені різні суттєві ознаки. Наприклад, *grainsieve* у російській мові має еквівалент *нижнее решето* (за ознакою позиції), в англійській мові це *зернове (grain) решето* (за ознакою призначення). Це суттєвий момент і його треба пам'ятати під час упорядкування української науково-технічної термінології, що давно на часі. Наприклад, якщо у російській мові функціонує термін *баушмак*, то це ще не означає, що українською це поняття мусить називатися *черевиком*. В основу його номінації покладено ознаку функції (можливо, до певної міри, форми), тобто це *опора, база, основа*. Українською мовою це поняття могло б називатися – *опора, колодка, шлапак, цоколь, черевик, чобіт, чобіток* тощо. Перших чотири – неприйнятні, оскільки або дуже загальні (*опора*), або вже використовувалися на позначення інших технічних понять (*цоколь, колодка*), або викликають недоречні негативні асоціації (*шлапак*). Серед трьох останніх, що практично рівні за своїми семантичними можливостями, *чобіток*, на нашу думку, наймилозвучніший. Російський термін *водяная рубашка* українською мовою не обов'язково має бути *водяною сорочкою* (пор. англ. *water jacket* – *водяний жакет*). Термін *водяна оболонка*, очевидно, буде доречнішим і виразнішим, оскільки точно фіксує основну розпізнавальну ознаку поняття – *окутування*. Або, скажімо, російський технічний термін *стакан*. У побуті українською мовою *стакан* – це *склянка*. Але *склянка* викликає небажані асоціації зі склом. Укладаючи Англо-українсько-російський словник з механіза-

ції сільського господарства, ми зупинили свій вибір на слові *кухоль*. У ролі терміна воно називає поняття за його основною ознакою – *ємкість*. Англійською мовою відповідні поняття названо різними словами *cup (чайка, кубок, коли йдеться про доїльні апарати – teatcup)* і *bucket (відро, ківш, коли йдеться про компресор)*.

Під час перекладу науково-технічних текстів перекладачі-філологи часто зіштовхуються з труднощами перекладу термінів, які в різних мовах названо за різними смислорозпізнавальними ознаками [4, с. 97]. Для належного перекладу недостатньо знати загальноживані слова, треба знати особливості використання їх у мовленні взагалі і в науково-технічній літературі зокрема, бути обізнаним із галуззю, у якій здійснюється переклад, дотримуватися певних вимог щодо термінологічних аспектів перекладу [5, с. 108].

Висновки. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що оскільки термін – це функція, вид вживання лексичної одиниці, а не сама одиниця як така, то кожне повнозначне слово може перейти в розряд термінів, а тоді – в число номенклатурних одиниць. Кожен термін, у свою чергу, може стати номенклатурною одиницею і загальноживаним словом. На основі спільних ознак через зв'язок категорій стає можливим реалізувати в терміні потенцію слова не поєднувати різні значення, а послідовно називати різні поняття, які володіють подібними ознаками, зафіксованими в одному інтралінгвістичному інваріантному значенні слова. Якби в терміні дійсно поєднувалися різні значення, то вони були б не передбачуваними, а наявними. У такому разі було б порушено одно-однозначне відношення форми і смислу терміна. Проте в кожній одиниці своєї актуалізації слово визначає одне і лише одне поняття, але ніколи одночасно і те, й інше. Різні поняття, що мають спільні ознаки, можна *послідовно* називати одним і тим же мовним знаком. Отже, багатозначністю терміни не «грішать».

Література:

1. Головин Б.Н. Термин и слово. Горький, 1980. С. 3–12.
2. Гурський С.О. Значення слова і термін. *Іноземна філологія*. Вип. 26. Львів, 1971. С. 24–29.
3. Семко Н.М., Городецька Н.Г., Гавришків Н.Б. Особливості субмови науково-технічної літератури з механізації сільського господарства. *Наукові і практичні аспекти агропромислового виробництва та розвитку сільських регіонів*: Матеріали міжнар. науково-практичного форуму, 22 вересня 2010 р. Львів: Львівський національний аграрний університет, 2010. С. 414–417.
4. Семко Н.М., Городецька Н.Г., Городецький І.М. Лексико-семантичні особливості фахової мови. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції: Наука в інформаційному просторі*. Дніпропетровськ, 16–17 вересня 2010 р. С. 98–99.
5. Кияк Т.Р. Функції та переклад термінів у фахових текстах. *Вісник Житомирського Університету ім. І. Франка*. 2007. С. 104–108.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. *Вопросы теории и методики*. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 160 с.
7. Мойсеев А.И. О языковой природе термина. *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. Москва, 1970. С. 127–138.
8. Пиотровский Р.Г., Рахубо Н.П. Системное исследование лексики научного текста. Кишинев, 1981. 159 с.
9. Семко Н.М. Англо-українсько-російський словник з механізації сільського господарства. Львів: Палітра друку, 2000. 319 с.
10. Стасюк Р.В. Основні підходи до визначення поняття «термін» у сучасній лінгвістичній науці. *Науковий вісник ДДПУ ім. І. Фран-*

ка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. 2016. Т. 2, № 5. С. 112–116.

11. Goursky S. O. The idiomatic heart of the English language. Lviv : Vyshcha Shkola, 1975. 181 p.
12. Semko N., Horodetska N. Functional methods of teaching foreign language in non-language universities. *Матеріали за 12-а міжнародна научна практична конференція, «Будешите изследвания»*, 15–22 февруари, 2016 на Филологични науки. София. «Бял ГРАД-БГ» ООД. С. 3–5.

Семко Н. М., Городецкая Н. Г., Гаврышків Н. Б.

Термин: его значение, смысл и перевод

Аннотация. В статье речь идет о значении и смысле термина, определении семантического инварианта термина и инварианта его формы. Проанализировано точки зрения терминологов на природу термина, обосновано семантическую двуплановость термина, выявлен механизм номинации специальных понятий в разных языках и, соответственно, механизм их перевода. Рассмотрены сущность, место и отношение термина с другими

понятиями в системе понятий конкретной науки или техники.

Ключевые слова: термин, терминосистема, научно-техническая сфера, номинация, специальные понятия, инвариант, значение, смысл, полисемия, смислоразличительные признаки.

Semko N., Horodetska N., Havryshkiv N. Linguistic term: it's meaning, sense and translation

Summary. The article deals with the meaning and sense of a term, the definition of a semantic invariant of a term and an invariant of its form. The views of linguists on the nature of the term are analyzed, the semantic duality of the term is substantiated and the mechanism of nomination of special concepts in different languages is revealed as well as the mechanism of their translation. The essence, place and relation of the term with other concepts in the system of notions of specific science or technology are considered.

Key words: term, terminology system, scientific and technical sphere, nomination, special concepts, invariant, meaning, sense, polysemy, sense recognition features.